

ZUBEROAKO EUSKALKIAREN, BASABURUKO MOTAZ, OHAR BATZU

Txomin Peillen

Ihizeaz ikerlan bat egiten ari naizelarik eta bildutako zinten entzutean, gaurko zuberoraren bilakaera zertan den erakutsi nahi nuke. Badakit nolako mugak ditudan, beharbada ihizlari batek edo bestek, bere euskal jakitate guzia ematen saiatu da eta lagunekin hitzegitean ez du hafi “ongi” hitzegiten. Dena den, beren pasioa aipatzean eta berotzean, erderakada, birau ta guzti bildu ditut, benetako hizketa arruntera irixteraino. Neri ere zinta horiek asko erakutsi didate, adiskide eta batzuk ahaide ditudan horien entzuteak.

1. Diptongoak. Pettarreko (Zuberoa beheerako) euskaldunak diptongoen etsaiak dira, eta kutsu hori noraino Basabürüra (Zuberoako mendietara) sartu den ikusiz, hiru kasu arkitu ditut, lehenik auzotegi batean galtzen dena, bigarrenik prisaka hitzegitean galtzen dena; hirugarrenik gal zorian daude-nak.

Lehen kasua Santa Graziko Xenta auzotegian entzuten da eta Salaber familiako ihizlarietara bildu diet, alegia “ia”, “i” bihurtzea, *khanbitü*, *khanbiatiü* orokorraren ordezt, “ie”, “i” bihurtzea, *Berritx* (etxe izena), *Berrietx*-en ordezt azken hau orain arte Salaberri etxaldean baizik ezdut entzun.

Bigarrena, denen artean entzun dut, beharbada gehiago Ligiko kharrikan eta Ligiko basa bazterretan bizi diren bi lehengusuen ahoan, Santa Graziko artean gutienik; halaxe “ia” “i” bihurtzen da, *ordin*, *bestin*, *khantün* prisaka hitzegitean; baina lasaiki egitean, *ordian*, *bestian*, *khantian*. Halaz ere adiektibu eta adberbio erabilienetan ikusten da aldaketa hori, bestelan kasi beti *oihanian*, *bortian*, *kanpoan* entzuten da. Halaz ere aditzetan ere beitzian-en ordezt *beitzin* entzuten da. Beraz “ia” hobeki kontserbatzen da hitzen erditan azkenean baino, indar txipienaren legea betez; berdin hastapenean, bokal arteko “r” galtzearekin sortu diptongoak eta triptongoak zaintzen dira: erauntsi, *eauntsi* irakatsi, *iakatsi* ahoskatzen dira, beste aldaketarik gabe.

Prisaka hitzegitean ere, gehienetan, salbu gorago ikusi kasuetan, “ie” ez da galtzen ez erditan ez, azkenetan, beti *badie*, *balie* bildu dut.

Laster mintzatzean ere hastapeneko eta azkeneko “ua” ez da aldatzen: *uata*, *uano* (orano), *bahua*, *otsua*, *ollua*, baina erditan “ua” “u” laburtzen da,

hirugarren kasuan gaude, alegia beti eta mintzazale guztien artean; *baduk* (baduak), *badutzü* (baduatzü), *jun* (juan). Azken adibide horretan oraino Santa Grazin batzük *juan* diote, baina ez Ligin eta Larrañan gure izeba zahar bat —duela hogeit bat urte hila— *juan* esale azkena izan da. Hirugarren kasu horien artean batzuk beren diakronia daukate hots giza bizitzaren diakronika neurria; gaztaroan euskara ikasten nebilenean, zaharrek *erranen deiot*, *erranen deiozü* zioten, orain nere adinekoek, *erranen diot*, *erranen diozü* erabiltzen ditugu eta gazteen artean, baita aspaldixkan laster hitzegitean, *erranen dot*, *erranen dozü*, eta *erranen do* ere erabiltzen zirenak, arruntak bilakatu dira. Beraz oraindik Ziberoan hiru fonetika etapak ediren litezke “eio”, “io”, “o”, adin bakoitzak, belaunaldi bakoitzak bere legea jarraikiz.

Beraz oraindik diptongoen mailan, Pettarreko kutsua ez da osoki Basaürüko fonetikaren galtzera heldu, salbü eta “ua” erditan dagoenarentzat eta “ia” azkeneangoa bokal bihurtuz.

2. Santa Graziko euskara zaharra.

Nahiz orain Santa Graziko gazteek zuberuera orokorra erabili forma zahar batzu kontserbatu dira, zintetan entzuten direnak: *hixtoria*, *hüskara* (beste herritan, *ixtoria*, *üskara*), berdin *juan* batzutan, *ibili* beti (ebili, beste herritan). Salaberriko etxekandere zaharrak *ere dio* (ee, beste herritan); Santa Grazin ihizlariek eta besteek ere *erhi* (ehi, beste herritan), herri horretan ere “ia” diptongoa hobeki gorde dute, bai eta beste herritan zaharragoek.

3. Frantses erdararen kutsua?

Mintzazale guziek frantsesa badakite eta nahikoa ongi, halaz ere ez dira beti erdal kutsuaz konturatzen; batzutan esandako erdal hitz edo esaera euskarara itzultzen dute, baina askotan eskolan ikasitako erdal gramatikaren ereduaz, hitzegiten dute eta ni galderen egilea kutsatzen; huna erdal ereduko esaldiak.

Egiten zitieia ere lehen trapak...

Ils faisaient aussi autrefois des trappes

Ezarten ginia sofre

Nous mettions du soufre.

Laket nüzü ihizekan (iritzi aditza ote?)

Je me plais à la chasse.

Hiztegi arruntean ere erdal hitzak aldatu gabe azaltzen dira eta ez ditza-kegu mailegu bezala onar; batzutan erdal hitz hori askotan atseginekin edo errepikatzen da eta mintzazale baten ahoan frantsesa ondo dakiala erakusteko esan dezakegu, gure sendikoa izanki ongi ezagutzen baitugu, eta nahiago baitzukean frantsesez erantzun. Huna batzu, noizean euskal ordain arruntik gabe:

“garde chasse”a batek; *garda*, besteek, “invité” “adjudicataire”.

“nuisible” batek, *ogenegile*, *guixkigile* bestee; “borne”.

“braconnier”, “chevrotine” “ouverture générale” (baita *zabaltzia* ere) “fermeture générale” (baita *zerratzia* ere).

“plan de chasse”a, “solitaire”-ak (baita *orots zaharrak* ere).

“degat eta dégât” (baita *gaixki*, *desgarraje* ere), “rembourse-atzen”.

“protégé” “perfectionné” “jumelle” “gibier” (behin, bestelan *ihize*) “duvet” “squelette” “région” “secteur”, “limité”, “filet”.

Hemen ikusten dugu gure diglosiaren iturri nagusia administralgoako hizkuntza dela eta garden mintzaira frantsesa dela. Baina erdi lege-hizkera horrez kanpo, gaztenen artean frantses esaldi asko entzuten da:

“d’ailleurs” “en principe”, “souvenir” “attention!” “revue” “exclusivité” “lampe-électrique” “coupe” “à peu près”.

Bearnestetikako mailegu zaharrak ere, askotan erabiltzen direnak badira “prefosta” (noski), “süstut” (oroz gañ) “tutafet” (osoki) piju (etxe-uso). Gaztelaniazko “lleba” “bixta” eta birauak.

4. Zenbakien erabilera.

Euskaraz esaten dira kiloak, “lautanhogei” “berrogei” “ehün eta sei”, kantitateak ere “hoitamar basahüntz” “hirutangoei ürzo”, baina kartuxen kalibro arentzat zaharrenak, anaie gehienak dio, “hamaseia” “hogeia” eta gazteenak “douze” ia; urhegün gehienak frantsesez “soixante sept” a, “soixante dix sept”a, baina “diala hogei urthe”. Berdin abiadureen adierazteko frantsesa “soixante-dix à l’heure”.

5. Elebitasuna.

Bi hizkuntzak aski ondo menderatzen duenak, bi mintzairatan emaiten ditu izenak.

sathurdina edo mulot; *ezkür-sagü* edo campagnol multiplié par vingt edo *hogeietakoa*

6. Hierarakia

Jenteen gogoan zerbaiten baloratzeko josterek aditza dute tresna, zube-roerazko egitura berezirik eztago; iparraldean entzuten direnak baditugu; alegia aditz laguntzailea alderantziz jartzea:

ordian dük jiten, gaiaz tük kurritzen ihize horiek,

gisa berean, *behar* eta *nahi* -rekin, alde batetik alderantziz jartzea ... *behar dik egin, behar dik ezari, ezari, behar zia goizik jeikhi* baita “aholku hizketan” agintekera bezala erabiltzen da perpaus haseran: *ezarten dük lürra, egiten die bai zum(b)ait lekhütan.*

Behar dik segür izan, behar dizü errespetatü. Behar dizü jakin. Behar diagü bildü hartz hori. Behar ziozü ützi.

Naski “elemento inquirido”ren balorapen egitura badugu zuberoraz: *hura dük lehena, mezperatik juaiten güntia ihizera* baina gehienetan, gorago ikusi dugun aditz-laguntzailearen alderanzketa, erabiltzenago dugu.

7. Deskribapen motak

Aldiaren, garaiaren deskribaketa (aditza haseran ipiñita)

:Diala hogeï urte. Badik aspaldi.

Aldearen, espazioaren deskribaketa, gertaerena

:Badie orok basa ürrin bat

:Bazütia larrü bilzaliak

:Batük espreseko arrathu phozuak

Bazütia espreseko zephoak.

Egitura horretan, ba/izan edo ukan, nahiz ez/izan edo ukan, guti/izan edo ukan esaldia haseran ipintzen da. Ez ote da erdararen aspaldiko eragina?

Iritzizko aditzak

Perpau haseran:

Uste dit ere hartza.... Erran neizün, бүrian...

Nahiago dit arma baten sariarekin...

Nahiago'tie hebenkoak begiratü

* * *

8. Hiztegieta arkitzen ez diren hitzak:

Akaballosa: ihize handiaren zerratzea.

Aidekagia: airera usoa tiratzeko lekua.

Apeumahañ: apeuaren azpian dagoen mahaia.

Apistu: frantsesetik bearsaren bitartez, “arme à piston”.

Arkharra: basahuntzaren eme beroaldia (ardiarena ere).

Armusa: jotzearekin txinpartak botatzen dituen gauza “amorçe”.

Arrathu-maillü: garratoina hiltzeko mailua.

Balesta: sator zepo.

Banda: iskaleren, zubien maila “barreau d'échelle”.

Bixarro: larrü ihize txipiena, baliatzen eztena “loir”.

Bixta: usategiko bixta, aurrean dauden zuhaitz buruak moztuz egin ditekera, usoak heltzen ikusteko.

Bortü-haxeri: mendi goienetako haxeri arre, “renard argenté”.

Bortha: ihize txipien zulo sarrera “entrée de terrier”.

Ezkür-sagü: gehienetan oihanetan ta belardietan bizi den sagua “campagnol”.

Farranga: ihize baten biloan ikusten diren kolore marra, txingola luzeak, kolore desberdinekoak.

Gahixka: haxeriaren oñaze ta min marraka.

Gaio: egur borobil.

Harrarte: harri puxkatuz estalitako lekua, “pierrier”.

Harreskaler: bide batean berez egindako harri eskalera.

Harripe: harrazpi, izkutaleku.

Hartzhabia: hartzak egindako kabia.

Hartz pata: ez da esaten aztaparra beste ihizeendako bezala, baina *pata* zakurrentzat egiten den gisa.

Harzingla: harkaitz piñaren horma kurritzen den bide txigor hestua.

Haxeri gorri (ikus Naba haxeri): zelaietako hazeria “renard roux”.

Haxeri hütsa: azeria harrapatzeko kutxa “piège à renard” vivant” haxeria bizirik hatzemaitekoa.

Haxeri herresta: animale hil bat narrasta-azeriaren *xendan* (bidean)— pasarazten da eta gero dilindan ipintzen; “traînée de renard”.

Hotero: zakurzañ, ihizorzañ. *Hüllankagia*: hurbiltzez ihizean aritzeko lekuak. *Hur-arrathu*: sudurluzedun ur garratoina “desman”.

Hur maillü: zarrata egiteko ur mailua.

Hür: zakurraren zaunka txipi luzea.

Ihize zabaltze: Ihizearen irekitzeko lehen eguna.

Ihize zerratze: Ihizearen azken eguna.

Jenetia: “genette”.

Kabanakagia: uso kabanak egiten diren lekuak kabanakagiak dira.

Karga estalgi: zaldi, mando ta besteen bizkar ezarritako zama guziak, eurien azolbean jartzeko erabiltzen zen larrua.

Kharriküne: etxe multso batek, kale txipiena konpontzen duten lekua.

Lleba: phallota, uso-pala eusteko atxikitzeko sardea.

Lühin: lur gorria, bilusia.

Marradüra: lur azpiko “ziloen” zuloen marra.

Martina: “martre”.

Mendi-gathü: ez da basagatua, baina etxe-gatu basaki bizi dena ta heren humeak “chat haret”.

Nabastürrik: leku batetara etortzera ohitua.

Ogara, ogaraka: larrü ihize txipien eme beroaldia (zakurrena ere).

Ogenegile: kaltegile, kaltegarri.

Oheaitzineko: ohe-aurrean lurrean ipintzen den larru edo oihala.

Orroko: orroa handia, arrama.

Otsozañ: otsoen gandik abereak zaintzea, eta abere zaina.

Poslari: posta batean dagoen gizona.

Posta: ihizlariaren gordeleku, izkutaleku, baita ihizea igaro arte utzi behar ez duen lekua.

Sarekagia: uso sareak ipintzeko tokia.

Thirabide: tirabide.

Trapa: larrü ihize txipiak harri baten pisuaz zapalduz hiltzeko zepoa.

Tzakürdün: zakur jabe, ihizor jabe.

Urzokagia: usoa ihizkatzeko edozein toki, ürzokagia.

Xenda: ihizearen bidea “coulée”.

Zañpe: zuhaitz zañazpi.

Zañarte: zuhaitz herro, zañak lur azalean daudenean, tartean dauden zuloak, oiñez ibiltzeko oztopo direlarik.

Ikusten denez ehun ta berrogei orrialdeetako lan xume batean ihizeari buruzko bilduma abioan, berrogeita hamasei hitz ezezagun edo euskalzaleek guti ezagutzen dituztenak bildu ditugu. Ikerketa hunekin konturatu gara, duela berrogei urte Pettarretik sartutako diptongoen fonetika aldaketa ez dela urrunago joan, Basabürüko euskarari bere nortasun guziak galerazteraino, nahiz hiztegian behintzat herri-xokokeriak galtzen ari diren, zuberocaren batasuna sendoago eginaz. Ez ditugu hemen aipatu nahi izan, gure euskalkiaren transkribapenerako oztopoak. Zergatik ez gindezke Egiategi-k duela berrehun urte erabilitako sistemara itzul, hots, sudurotsdun bokaleak tildearekin idatziz. Bestalde lan hunetan, hegoaldean bezalaxka, ahosapaikariak erabiltzen baititugu, halaxe erabili ditut: *artzañ, zañ, ollo, pollo, tximino*, baina gogora dezagun, *txori, txakür, txedera, txasko* baldin baditugu *xorrotx, xerri, xahar* baditugula ere.